

SZÓLÁSOK

...a szólások sem egyebek – néha talán még inkább, mint a szavak – mint valamely nép fejlődése korszakainak, más népekkel való érintkezésének ismertető jelei, melyek mint a föld rétegeinek vezérkagylói, megkövesedve szívósan ellenálltak a nyelvet másító hatások erejének és feltárják az avatott kutató előtt a múlt történeti, művelődési körülményeit, belevilágítanak a nemzet korszakainak külső és belső életébe.

TOLNAI VILMOS: *A szólásokról.*
Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1910.

BÁRDOSI VILMOS – KISS GÁBOR

SZÓLÁSOK

5000 magyar állandósult szókapcsolat
betűrendes értelmező dióhéjszótára

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2005

AZ ÉKESSZÓLÁS KISKÖNYVTÁRA 2.

Sorozatszerkesztő

BÁRDOSI VILMOS, KISS GÁBOR

Első kiadás, 2005

ISSN 1786-4925

ISBN 963 7094 10 5

© Bárdosi Vilmos, Kiss Gábor, 2005

Kiadja a Tinta Könyvkiadó, Budapest
A kiadásért felel: a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Hidalmási Anna
Tipográfia, borítóterv, tördelés: Heiszer Csaba

Minden jog fenntartva.
A jogtulajdonosok előzetes engedélye nélkül a mű
sem részleteiben, sem egészében semmilyen eljárással
nem reprodukálható.

Előszó

Az emberi nyelv kreativitása leginkább abban mutatkozik meg, hogy a beszélő a kommunikáció folyamán képes olyan mondatokat, mondatsorokat alkotni és megérteni, amelyeket előtte soha senki nem fogalmazott meg. Ezek nagy része a beszéd közben alakul ki, tehát nem tervezhető, hanem alkalmyszerű, főleg a beszédhelyzettől, valamint a kommunikációs folyamatban részt vevők személységétől, így alkotóképességétől is függ. A beszéd egy másik, legalább annyira fontos részét azonban előre látható és az adott helyzetben rutinszerűen, automatikusan ismételhető, két vagy több szóból álló és többé-kevésbé kötött szókapcsolatok alkotják. Ezek tehát olyan, már a gyermekkorban a gondolkodásba és a beszédbe beépülő állandó szókapcsolatok, melyeknek szerepe elsősorban képzetkeltő jellegű, a közlés során nem mi alkotjuk meg őket, hanem – szinte előre gyártott elemekként, szokványos szókapcsolatokként – már készen jelennek meg tudatunkban, azaz nem produkáljuk, hanem reprodukáljuk őket. De ahogy az előre gyártott házi elemek anyaga, mérete, formája, funkciója, kapcsolódási helye sem egyforma, úgy természetesen ezeknek a szókapcsolatoknak a kötőanyaga, alakja, kötöttsége és szerepe is változó.

A szókapcsolatokat alkotó építőelemek, a szavak – figyelembe véve az adott nyelv nyelvtani és logikai szabályait – elméletileg végtelen sok módon és formában léphetnek egymással kapcsolatba. E megfigyelésből kiindulva – és a teljesség igénye nélkül – egy nyelvben megkülönböztethetünk:

- 1) teljesen alkalmyszerű és végtelen számú szabad szókapcsolatokat;
- 2) szerkezetileg és jelentésstanilag teljesen kötött, csak globálisan értelmezhető, erős metaforikus értékkel és nyelvi hagyományokkal bíró, közkeletű állandósult szókapcsolatokat az alábbi néhány gyakori típusal és hagyományos elnevezéssel:
 - a) szólások (**kívágja a rezet; felkapja a vizet**);
 - b) szóláshasonlatok (**szegény, mint a templom egere; annyit ért vmihez, mint tyúk az ábécéhez**);

c) beszédhelyezethez kötött, „akkor szokták mondani, ha...” típusú, ún. „helyzetmondatok”, konvencionális szójárások, melyeket csak a megszokás tart életben és bizonyos helyzetekben, bizonyos alkalmakkor anélkül mondjuk őket, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanánk a velük kifejezett megállapításnak (**Angyal repül v. száll (el) a ház fölött. Most ugrik a majom a vízbe! Kár a benzinért! Hol jársz itt, ahol a madár se jár?**);

d) az általános érvényűség igényével használt, életbölcsséget megfogalmazó, mondatértékű közmondások, szokásmondások, szállóigék, bölcs mondások, idézetek (**Lassan járj, tovább érsz. Ki korán kel, aranyat lel. Nyelvében él a nemzet. Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!**).

A most közreadott gyűjtemény az első két típusból közül 5000 állandósult magyar szókapcsolatot (szólást, szóláshasonlatot).

A magyar nyelv ősi, évszázadok óta a mai napig használatos szokásmondásainak rögzítése mellett elsősorban a mai köznyelvre jellemző fordulatokat kívántuk számba venni, azokat tehát, amelyeket egy ma élő iskolázott, főleg fiatal, illetve középkorú magyar anyanyelvű beszélő ismer, használ vagy – jelentéstartalmát megismerendő – keresni akar. Ez utóbbi területen külön figyelmet szenteltünk a SZLENG minősítésű kifejezéseknek. Ezek beszélt nyelvi szókincsünk olyan újabb, sokszor még kialakulóban lévő képződményei, amelyek a kevésbé igényes, igen fesztelen és tréfás nyelvhasználatban, az újírtásra nagyon hajlamos argóban és a diáknyelvben fordulnak elő. A szlengre általában jellemző a szókimondó, helyenként vulgáris, durva kifejezésmód, elsősorban a társadalom által egyébként tabuként kezelt területeken. Mivel azonban ezek is a nyelvhez tartozó elemek, a szótárban való szerepeltetésüktől – módjával és egy bizonyos szükségyszerűen szubjektív módon megvont határon belül – nem tekinthetünk el. Esztétikai megítélésüket, használatuk korlátozott voltát azonban mindig a DURVA minősítéssel jeleztük.

A szótár felépítése az alábbi alapelvek szerint készült:

- A szólások adott címszó (hívószó, vezérszó) alatt magyarázattal ellátva szerepelnek.
- Ha van főnév vagy főnevesült elem a szókapcsolatban, akkor ez utóbbit mindig az első teljes értékű főnévi tag (címszó) alatt

magyarázzuk meg. Például a **kivágja a rezet, a kiugra(sz)tja a nyulat a bokorból** szólásokat a **RÉZ**, illetve a **NYÚL**, az **iszik, mint a kefekötő** szóláshasonlatot a **KEFEKÖTŐ** címszó alatt.

- Ha a főnévi tagnak változatai lehetnek (**kihúz a pácból** v. a **slamasztikából** *vkít*), akkor a szókapcsolat minden főnévi elem alatt (a fenti példákban a **PÁC** és a **SLAMASZTIKA** címszó alatt is) önálló szótári egységként, kifejtve szerepel.
- Ha a kifejezésben nincs főnév, ám van valamilyen más névszói elem, akkor az – vagy több ilyen esetén közülük az első – lesz a kitüntetett címszó: **egyik a másikat éri** (**EGY**).
- Ha egy szókapcsolatban jószerivel csak igei vagy igenévi elemek vannak, akkor a kifejezést az első igei tag alatt írjuk le: **guggolva is kibír(na)** *vmít* (**GUGGOL**), **olyan kövér, hogy gurul** (**GURUL**). Esetleges igeváltozatok esetében itt is minden igei tag alatt önálló, kifejtett szótári egység lesz a kifejezés.
- Az azonos alakú címszavakat arab számmal választjuk el egymástól (**ÁLL¹ – ÁLL²**). A köztük lévő sorrend: névszó (főnév), ige, egyéb szófaj.
- A címszó alakváltozatai szögletes zárójelben állnak: **BEGY** [**BÖGY**]. A ritkább címszóalaknál utalunk a gyakoribb alakra, ahol a címszóval kapcsolatos szólásokat is megadjuk: **BÖGY** → **BEGY**.
- A mai nyelvállapot szerint csak állandósult szókapcsolat elemeként előforduló címszavak elvont alakját tompa zárójelben jelezzük: (**FARKASSZEM**), (**HADILÁB**). E szavak tehát manapság szabad szókapcsolatokban nem használatosak. Hasonlóképpen kezeljük az idegen írású vagy hangzású címszavakat is: (**BLIKK**).
- A címszavak ábécérendben követik egymást, és bokrot alkotnak, melyen belül a vastagon szedett szólásokat, szóláshasonlatokat betűrendben soroljuk be. Az alakváltozatok a betűrendben első (esetleg a gyakoribb) alaknál szerepelnek. Ennek megfelelően pl. a **beteszt** [**beültet**] a **hintába** *vkít* [**hintába tesz** v. **ültet** *vkít*] megelőzi a **beül a hintába** szólást.
- A szókapcsolatokat általában a legsemlegesebb alakjukban adjuk meg. Az ige, hacsak nem más alakban rögzült, mindig egyes szám harmadik személyben szerepel.

- A szólások használatát, mondatba illesztését megkönnyítő vonzatokat dőlt betűvel és a szokásos szótári rövidítésekkel (*vkinek, vmitől, milyen* stb.) jelöljük: **hadilábon áll** *vkivel* v. *vmivel*; *vkinek* (**halvány**) **dunsztja sincs** *vmiről*.
 - Az alanyi pozícióban lévő *uki, vmi* elemeket – indokolt kivételtől eltekintve – nem jelöljük (**ismeri a dörgést; Danaidák hordója**). Az alany élő vagy élettelen voltát gyakran a szólásdefiníció teszi egyértelművé. Feltüntetjük azonban a fenti vonzatokat, ha az alany egyaránt lehet élő és élettelen (**kemény** *uki* v. *vmi*, **mint az acél**), vagy kizárólagosan csak élettelen (**küszöbön áll** [*van vmi*]).
 - A *vkinek, vminek* határozatlan névmási ragos alak a birtokos személyragozás (személyjelezés) harmadik személyében álló főnév előtt a birtokos jelzőt képviseli akkor, ha az igei cselekvés alanya és a birtokos jelző nem azonos személyű: **beszél** *vkinek* **a fejével**.
 - Ha a *vkinek, vminek* ragos alak mellett nem birtokos személyraggal (személyjellel) ellátott főnév áll, akkor a *vkinek, vminek* alak természetesen részeshatározó és a szólás mögé kerül: **hálót szó** *vkinek*.
 - Ha a vonzat nem kötelező, azt kerek zárójelben adjuk meg: **leesik** *vkinek* **az álla** (*vmitől*).
 - A kezdő helyzetben lévő *vkinek, vminek* stb. vonzatokat a szólások betűrendbe állításakor nem vettük figyelembe.
- A szókapcsolaton belül kerek zárójelbe kerülnek a kifejezésbe beilleszthető, de tetszés szerint el is hagyható elemek: (**örök-ké**) **az anyja szoknyáján ül**.
- A szócikken belül a szókapcsolatok alakváltozatait, szerkezeti változatait szögletes zárójelnek között jelezzük. Pl.: **más** [**szelí-debb**] **húrokat penget; bekapja a horgot** [**ráharap a horogra**] Ha a változatokon belül szinonimák is lehetségesek, ezeket a „v.” rövidítéssel választjuk el egymástól: **megereszti** [**nekieresz-ti** v. **tágra ereszti**] **a gyeplőt**.

(Jóllehet a tagmondatokat bevezető „vagy” szó előtt a magyarban általában vessző áll, e kötőszó rövidített, a szótárszerkesztésben megszokott „v.” változata esetében eltekintettünk e szabály következetes – és a szótári alakokban, meghatározásokban inkább zavaró – érvényesítésétől.)

- Azok az időbeli, csoportnyelvi és stiláris jegyek, minősítések, amelyek a kifejezések használatát elsősorban a nem anyanyelvi használó számára döntő módon befolyásolják és a szélesen értelmezett semleges nyelvhasználattól egyik vagy másik irányban élesen eltérnek, közvetlenül a szókapcsolat mögött és az értelmezés előtt szerepelnek kiskapitális betűtípussal, ha az egész szókapcsolatra vonatkoznak: **van néhány atmoszféra vkiben** BIZ., TRÉF. kissé becsípett, ittas. Előfordulhat, hogy a szókapcsolatnak több jelentése is van, és egy-egy ilyen minősítő jegy csak valamelyik – a) vagy b) – jelentésére vonatkozik. Ekkor a minősítés a jelentést megkülönböztető betű és az értelmezés közé kerül: **beüt az áldás** BIZ. a) váratlanul régóta remélt, nagyon jó dolog történik; b) GÚNY. váratlan balszerencse következik be. Több minősítő jegy meglelte esetén azokat az alábbi sorrendben adjuk meg: időbeli, csoportnyelvi, stiláris jegy. Ezek a minősítő jegyek egyrészt a szókapcsolatok valamelyik eleméből következnek, másrészt – és talán gyakrabban – a szövegtípusból, a beszédhelyzetből, a beszélgetőpartnerek egymáshoz való szociális viszonyából fakadnak. A lexikai minősítések kialakításában a forrásmunkák között megadott szótárakra támaszkodtunk. A „Rövidítések és jelek” című részben soroljuk fel a használt minősítéseket és meghatározásaikat.
- A kifejezés után következik annak minél pontosabb, a használatára vonatkozó és értékelő mozzanatok is tartalmazó értelmezése, jelentésmagyarázata: **úgy ellátja vkinek a baját, hogy (az) attól koldul** nagyon megver vkit (gyakran fizikai erővel való fenyegetésként is: **Úgy ellátom a bajod, hogy attól koldulsz!**).
 - Ha egy-egy kifejezésnek több jelentése is van, ezeket a) b); c) jelöléssel különítjük el: **dobra üt [ver] vmit** a) elárverez vmit; b) elpletykál, kifecseg, elhíresztel vmit; c) nagyon reklámoz vmit.

- A jelentésmagyarázatokon belül azokat az alakokat, amelyek használata nagyon gyakori vagy kizárólagos, továbbá a szókapcsolatok jellegzetes használatára utaló megjegyzéseket kerek zárójelek között tüntetjük fel. Pl.: **gombóc van vkinek a torkában** (gyakran izgalomtól, idegességtől) elakad vkinek a hangja, nem v. alig tud megszólalni, beszélni.

Kérjük kedves Olvasóinkat, juttassák el hozzánk észrevételeiket, hiányzó szólásokra vonatkozó javaslataikat. Minden jelzést és javaslatot örömmel fogadunk.

Levélcím: Tinta Könyvkiadó – 1116 Budapest, Kondorosi út. 17.
Villanyposta (e-mail): kissgabo@tintakiado.hu
Honlap: www.tintakiado.hu

Budapest, 2005. január

Bárdosi Vilmos – Kiss Gábor

Rövidítések és jelek

BIZ.	bizalmas, fesztelen, közvetlen
DURVA	közönséges, sértő, vulgáris
GÚNY.	gúnyos, ironikus
NÉP.	népnyelvi (a stílusnak népies színt adó)
RÉG.	régi, régies, elavulóban, kiveszőben lévő
RITK.	a köznyelvben még élő, de ritkán használatos
ROSSZALLÓ	rosszalló, elítélő, lekicsinylő
SZÉPÍTŐ	szépítő, eufemisztikus
SZLENG	argó, ifjúsági nyelv, fesztelen társalgási nyelv
TRÉF.	tréfás
VÁL.	választékos, irodalmi, emelkedett

ill.	illetőleg, illetve
v.	vagy
<i>uki, vmi</i> stb.	valaki, valami stb.

→	lásd!
;	a jelentéseket választja el
()	a mai nyelvállapot szerint csak állandósult szókapcsolat elemeként előforduló címszó elvont alakját, az idegen írású vagy hangzású címszavakat jelzi (pl. <i>csigavér, blikk</i>)
()	a) nem kötelező elem az állandósult szókapcsolatban vagy annak értelmezésében b) gyakori vagy kizárólagos használatkörü megszorítás az állandósult szókapcsolat értelmezésében
[]	a) a címszó alakváltozatait jelöli b) a szókapcsolatok szóállományának változatait jelöli

Forrásmunkák

A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

ALMÁSY JÁNOS: *Magyar közmondások gyűjteménye. Különös tekintettel az életbölcösségre és a nevelésre.* Franklin Társulat, Budapest, 1890.

BÁRDOSI VILMOS (főszerkesztő): *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003.

BARÓTI SZABÓ DÁVID: *A magyarság virágai.* Komárom, 1803.

BÉKÉS ISTVÁN: *Napjaink szállóigéi, I–II.* (2. javított, bővített kiadás), Gondolat, Budapest, 1977.

CSEFKÓ GYULA: *Szállóigék, szólásmódok.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001, [A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 28, 1930¹].

CSIZMADIA KÁROLY: *Bibliai eredetű szállóigék, szólásmondások, közmondások.* A Hazafias Népfront Győr-Sopron Megyei Bizottsága, Győr, 1987.

FORGÁCS TAMÁS: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2003.

GYŐRI GYULA: *Ariadné fonala. Naponta megidézett antik hősök. Antik eredetű kifejezések, szókapcsolatok magyarázatokkal.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

HERNÁDI MIKLÓS: *Közhelyszótár.* Gondolat, Budapest, 1976¹; Aranyhal Könyvkiadó, Budapest, 2001⁴.

Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. – Második, átdolgozott kiadás. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

KERTÉSZ MANÓ: *Szóképzések.* Helikon, Budapest, [1922¹] 1985.

-
- KISS GÁBOR: *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és el-
lentétek szótára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- KÖVECSES ZOLTÁN: *Magyar szlengszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest,
1998.
- MARGALITS EDE: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.*
Kókai Lajos, Budapest, 1896.
- MIHÁLYI JÓZSEF: *Magyar szólások és fordulatok.* Tankönyvkiadó, Bu-
dapest, 1963.
- O. NAGY GÁBOR: *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat, Buda-
pest, [1966] 1976².
- O. NAGY GÁBOR: *Mi fán terem?* Gondolat, Budapest, 1979³.
- PACZOLAY GYULA: *750 magyar közmondás és szólás.* Veszprémi Nyom-
da Kft., Veszprém, 1991.
- PÓRA FERENC: *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve.*
Gondolat, Budapest, [1907¹] 1991.
- TOLNAI VILMOS: *A szólásokról.* Budapest, Magyar Nyelvtudományi
Társaság, 1910.
- TÓTH BÉLA: *Szájruul szájra. A magyarság szálló ígéi.* Atheneum, Bu-
dapest, 1901; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994 (Reprint so-
rozat).